“Kaspi”.-2012.-17 may.-№317.-C. 12.

Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Xəlil bəy Xasməmmədov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi üçüncü hökumət kabineti zamanı (12 dekabr 1918-ci ilə mart 1919-cu il) Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri olmuşdur.

Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov 1875-ci ildə Gəncədə əsilli-nəsilli ziyalı ailəsində anadan olmuşdu. Atası bəy, Gəncəbasarın nüfuzlu şəxslərindən idi...Oğlu Xəlil bəy ixtisasca peşəkar hüquqşünas idi. Vaxtı ilə, 1906-cı il fevralın 20-də Yelizavetpol qəzasından Rusiyanın III Dövlət Dumasına deputat seçilmiş, Fətəli xan Xoyski və digər deputatlarla birlikdə xalqımızın mənafeyini orada müdafiə etmişdi. Xəlil bəy Xasməmmədov III Dumada hüquq komissiyasının üzvü idi. Xəlil bəy sonralar Zaqafqaziya Seyminin də üzvü seçilmişdi. O, "Müsavat" partiyasının fəal üzvü və rəhbərlərindən biri idi...

...1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqda Xəlil bəy Xasməmmədov Fətəli xan Xoyskinin sədr olduğu birinci hökumət kabinetində (28 May-17 iyun 1918-ci il) ədliyyə naziri olmuşdu. F. Xoyskinin başçılığı ilə Gəncədə yaradılıb fəaliyyət göstərən ikinci hökumət kabineti zamanı (17 iyun-12 dekabr 1918-ci il) "Müsavat"ı təmsil edən Xəlil bəy Xasməmmədov portfelsiz nazir postunu tutmuşdu. Bitərəf Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumətin mövcudluğu dövründə, 1918-ci il oktyabrın 6-da aparılan kabinədaxili dəyişikliklərdən sonra Xəlil bəy Xasməmmədov yollar naziri təyin edilmişdi.

Fətəli xan Xoyskinin yenidən sədr olduğu üçüncü hökumət kabinəsində (12 dekabr 1918-ci il-14 mart 1919-cu il) müsavatçı Xəlil bəy Xasməmmədov o zaman ən çətin və həm də çox mühüm post sayılan daxili işlər naziri vəzifəsində çalışmışdı. O, bu vəzifədə 26 dekabr 1918-ci ildən 14 mart 1919-cu ilədək işləmişdi. Xəlil bəy Xasməmmədov nazir işlədiyi dövrdə müstəqil Azərbaycan polisinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdi. Ona bu işdə vitse-nazir, general-mayor Məhəmməd Sadıx bəy Ağabəyzadə xüsusilə yaxından köməklik edirdi...

Xəlil bəy Xasməmmədovun nazirliyi dövründə onun əmri ilə baş verən cinayətləri təhqiq etmək və xidməti vəzifəsindən sui-istifadəyə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə DİN-in Təftiş İstin- taq Komissiyası və Parlamenti Mühafizə Polisi (rəisi Nağı bəy Əliyev, müavini sonralar general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş Əlyar bəy Haşımbəyov idi) yaranmışdı. Xəlil bəyin əmri ilə mərkəzi Şuşa olan, tərkibinə Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu təsis edilmişdi. Gəncə quberniyasından ayrılaraq 1919-cu il yanvarın 15-də təşkil edilən Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov təyin edilmişdi (qəbri Türkiyənin Bursa şəhərindəki məzarlıqdadır...).

Mənbələr və sənədlər göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçüncü hökumət kabineti xamanı daxili işlər naziri işləmiş "Xəlil bəy Xasməmmədov çox fəaliyyətli, yorulmaz və barışmaz şəxsiyyət olmuşdur. Xəlil bəy qanunun aliliyini ilk növbədə rəhbər tutur və bunu tabeliyində olanlardan da tələb edirdi. Onun ölkədə ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsində və cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində tutduğu sərt mövqe və tələbləri hamı bilir və qəbul edirdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 4 fevral tarixli geniş iclasında çıxış edən daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədov deyirdi:

-"...Qanunlarımız dəqiq, həm möhkəm və həm də yerinə yetirilən olmalıdır. Onlar dəqiq olmayan yerlərdə qanunsuz fəaliyyət üçün imkan yaranır. Bu, əhalinin taxıl yığımındakı iştirakına da aiddir". Xəlil bəy Parlamentdəki həmin çıxışında Quba, Göyçay, Gəncə və daha bəzi başqa yerlərdə taxıl ehtiyatının saxlanılması ilə yanaşı, mövcud olan oğurluq faktları və onlarla mübarizə yollarından da bəhs etmişdi. Nazir Qazax qəzasında polisin istintaq orqanlarının dövlət əmlakının mənimsənilmə faktlarını üzə çıxardığını göstərmiş, həmçinin Ağstafa stansiyası vasitəsilə qonşu Gürcüstan və Ermənistana daşınıb 1 pudunun 20 manata satıldığı neft alverindən bəhs edib bununla mübarizə üçün bütün tədbirlərin artıq görüldüyünü nəzərə çatdırmışdı...

X. Xasməmmədov Azərbaycan Ordusunun komplektləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirin-1894-1899-cu illər arasında anadan olmuş gənclərin hərbi mükəlləfiyyətin yerinə yetirilməsinə cəlb olunması haqqında əmrin mütəşəkkil qaydada icra edilməsi üçün qubernatorlara xüsusi əmr göndərmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəlil bəy Xasməmmədov daxili işlər naziri işlədiyi dövrdə bir islahatçı kimi Azərbaycan polisinin fəaliyyətinin təşkilinin planauyğun şəkildə gücləndirilməsinin konsepsiyasını irəli sürmüşdü. Onun dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti DİN-in və orqanlarının formalaşmasının ikinci mərhələsi başlanmışdı. O, qatı, siyasi və transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə Bakıdakı müttəfiq dövlətlərin Müvəqqəti Polis Komissarlığı ilə (rəisi polkovnik Kökkerel idi) birgə fəaliyyətin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə çalışırdı. Xəlil bəy polis məmurlarının özbaşınalığı və sui-istifadəsi hallarına qarşı sərt tədbirlər görürdü.

Xəlil bəy Xasməmmədov Parlamentdəki çıxışlarından birində bildirmişdi ki, hazırda polisdə faktiki mövcud olan digər köməkçi vəzifələri və xidmətləri qanuniləşdirmək lazımdır. Xəlil bəy keçmiş çar Rusiyası DİN-in tipində yaradılmış Azərbaycan polisinin ayrı-ayrı xidmət sahələrinin saxlanılmasının tərəfdarı idi...

Xəlil bəy Xasməmmədovun rəhbərliyi altında DİN xətti ilə həyata keçirilən islahatlar radikal strukturlar kimi deyil, keçmişin müsbət təcrübəsi nəzərə alın- maqla və dövrün təəbələrinə uyğun yenidən sağlam əsaslarla davam etdirilən zəruri dəyişikliklər idi. Xəlil bəyin əmri ilə əvvəllərdən mövcud olan qorodovoy, pristavlıq və qəza

rəisliyi institutları, qubernatorluq və quberniya inzibati idarəçiliyi, o cümlədən Bakı və Balaxanı-Sabunçu Polismeystrliyi saxlanılmışdı. 1919-cu ilin əvvəllərində Daxili İşlər Nazirliyinə tabe olmaqla Bakı Qradonaçalnukliyi də bərpa olunmuşdu. Ümumiyyətlə, bütün ölkədə xalis polis xidmətinə keçilmişdi. Xəfiyyə mühafizə xidmətində də heç bir dəyişiklik edilməmişdi. Bakı Ehtiyat polisi və qorodovoylar məktəbinə qəbul da bərpa olunmuşdu. Abşeron yarımadası hüdudlarını əhatə edən xüsusi general-qubernatorluq yaradılmışdı.

Nəsib bəy Yusifbəylinin başçılığı altında təşkil olunub fəaliyyət göstərmiş dördüncü hökumət kabineti dövründə (14 mart-22 dekabr 1919-cu il) X. Xasməmmədov daxili işlər, ye- nə Nəsib bəyin rəhbərlik etdiyi axırıncı, beşinci hökumət kabineti dövründə (24 dekabr 1919-cu il-1 aprel 1920-ci il) isə "Müsavat"ı təmsil etməklə ədliyyə naziri vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdi...

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması və milli müstəqil Cümhuriyyətimizin süqutu xəbərini Xəlil bəy İstanbulda eşitmişdi. Çünki həmin vaxt o Türkiyəyə yenicə səfir təyin olunmuşdu. Buna baxmayaraq, bir çox silahdaşlarının - Fətəli xan Xoyskinin, Həsən bəy Ağayevin, Mustafa bəy Vəkilovun, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin və başqalarının o zaman Tiflisə gələrək orada yaşadıqlarını bilən Xəlil bəy də bu şəhərə gəlmişdi...Bir müddət orada yaşamışdı. Lakin duyurdu ki, sabiq müsavatçıları təqib edən XI ordunun siyasi şöbəsinin rəisi cəllad Semyon Pankratovun "qırmızı terrorundan" yaxa qurtara bilməyəcək. Odur ki, 1920-ci il iyunun 19-da Tiflis- də Azərbaycan hökumətinin sabiq baş naziri və daxili işlər naziri Fətəli xan Xoyskinin muzdlu erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra (həmin hadisə zamanı Fətəli xanın yanında olan Xəlil bəy erməni terrorçusu ilə atışmada özü də yaralanmışdı...) daha Tiflisdə qalmayıb Türkiyəyə mühacirət etmiş və ömrünün sonunadək orada yaşamışdı. Xəlil bəy Xasməmmədov 1947-ci ildə 72 yaşında İstanbulda vəfat etmiş və orada Fəri Göy məzarlığında dəfn olunmuşdur.

...Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Xəlil bəy Xasməmədovun adını daşıyan muzey təşkil olunmuş- dur. Azərbaycan Respublikasının ikinci şəhəri olan Gəncədə Xəlil bəy Xasməmmədovun adına küçə vardır.

İltifat Əliyarlı
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Xəlil bəy Xasməmmədov daxili işlər naziri işlədiyi dövrdə bir islahatçı kimi Azərbaycan polisinin fəaliyyətinin təşkilinin planauyğun şəkildə gücləndirilməsinin konsepsiyasını irəli sürmüşdü. Onun dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti DİN-in və orqanlarının formalaşmasının ikinci mərhələsi başlanmışdı. O, qatı, siyasi və transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə Bakıdakı müttəfiq dövlətlərin Müvəqqəti Polis Komissarlığı ilə (rəisi polkovnik Kökkerel idi) birgə fəaliyyətin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə çalışırdı. Xəlil bəy polis məmurlarının özbaşınalığı və sui-istifadəsi hallarına qarşı sərt tədbirlər görürdü.